

De R.K. gemeenschap van De Meern (8)

door J.H.P. Heesters

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie op 4 maart 1853 moest in katholiek Nederland op verschillende terreinen een grote achterstand worden ingehaald. Zo moest een nieuwe organisatiestructuur worden ontwikkeld en een fors bouwprogramma uitgevoerd. Bijna overal in ons land waren de kerken en pastorieën vóór 1853 bekrompen en armoedig; de gebouwen aan de Rijksstraatweg in Oudenrijn, waarover in een vorige aflevering is geschreven, waren daarvan een voorbeeld. Op sociaal terrein moesten weeshuizen, gasthuizen en „gestichten voor ouden van dagen” worden gebouwd. Ook het katholiek onderwijs moest nog van de grond komen, wat door de schoolstrijd na 1868 geen eenvoudige opgave was. Deze landelijke situatie gold ook voor Oudenrijn en De Meern.

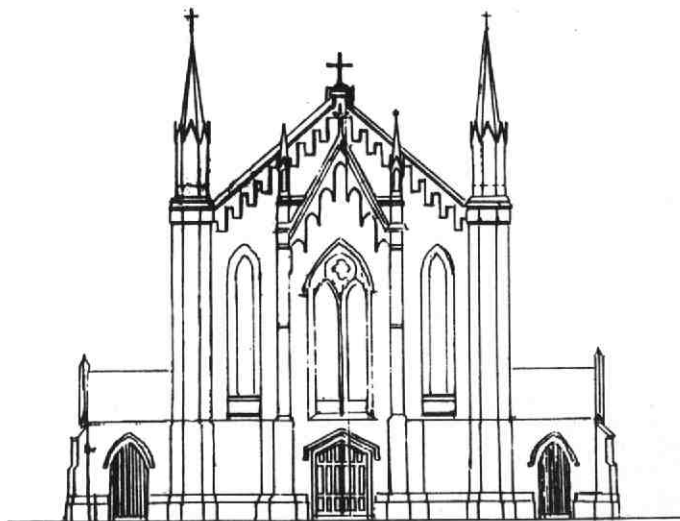
Het ontwerp van de architect

Onder het pastoraat van Laurens Clémens (1816-1846) werd al gedacht aan een nieuwe kerk en pastorie. De oude kerk was voor het groeiend aantal kerkgangers te klein geworden en de pastorie verkeerde in een slechte staat. Om een en ander te kunnen realiseren was bouwgrond nodig en op 24 juni 1820 werden door het toenmalige kerkbestuur drie percelen land voor dat doel gekocht (zie jg. 1992, nr. 3, p. 57). Nadat de statie Oudenrijn op 1 juni 1855 tot parochie was verheven en de parochiegrenzen waren vastgesteld, kon in 1857 aan architect Van den Brink de opdracht worden gegeven om een ontwerp en bestek voor de nieuwe kerk te maken.

Herman Jan van den Brink was in 1816 in Rotterdam geboren en wilde aanvankelijk wijnkoper en distillateur worden. Hij kreeg echter belangstelling voor de bouwkunst en ontwikkelde zich door zelfstudie tot architect. Omdat hij connecties had met de aartsbisschop van Utrecht, Joannes Zwijsen, en in die tijd een geweldige bouwactiviteit ontwikkeld werd, kreeg hij in 1855 de opdracht om het bisschoppelijk seminarie in Driebergen-Rijsenburg te bouwen. Dit grote pand is op 8 oktober 1857 geopend en enkele jaren geleden, na een langdurige leegstand, gesloopt.

Mogelijk is de bouw van Rijsenburg of een intermediaire rol van Joannes Zwijsen voor het kerkbestuur van Oudenrijn aanleiding geweest om in juli 1857, in de eindfase van de bouw van het seminarie, aan Van den Brink de opdracht te geven om een ontwerp voor de kerk aan de Rijksstraatweg te maken. Later heeft Van den Brink in het aartsbisdom Utrecht en in het bisdom Haarlem nog verschillende kerken gebouwd, waarvan er maar weinig zijn overgebleven. Bekend zijn de kerken in Veenendaal (1856), Montfoort (1860), Enschede (1863), Arnhem (1864), Uithoorn (1864), Heilo (1867), Oud Ade (1867), Wormer (1868), Naaldwijk (1868), Sassenheim (1868) en Hillegom (1870). Na een arbeidzaam leven is Herman Jan van den Brink in 1883 overleden. 1)

De eerste schetsen van de voorgevel, de plattegrond en de dwarsdoorsnede zijn bewaard gebleven en zijn nog aanwezig in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. 2) Het zou echter tot 17 januari 1859 duren voordat het Departement voor de Eredienst toestemming gaf om met de bouw te beginnen. Op 20 maart 1859 vond de aanbesteding plaats en de bouw werd aan de laagste inschrijver gegund voor de prijs van tweeëntwintig-

1. Schets van H.J. van den Brink voor de R.K. kerk van Oudenrijn uit juli 1857.

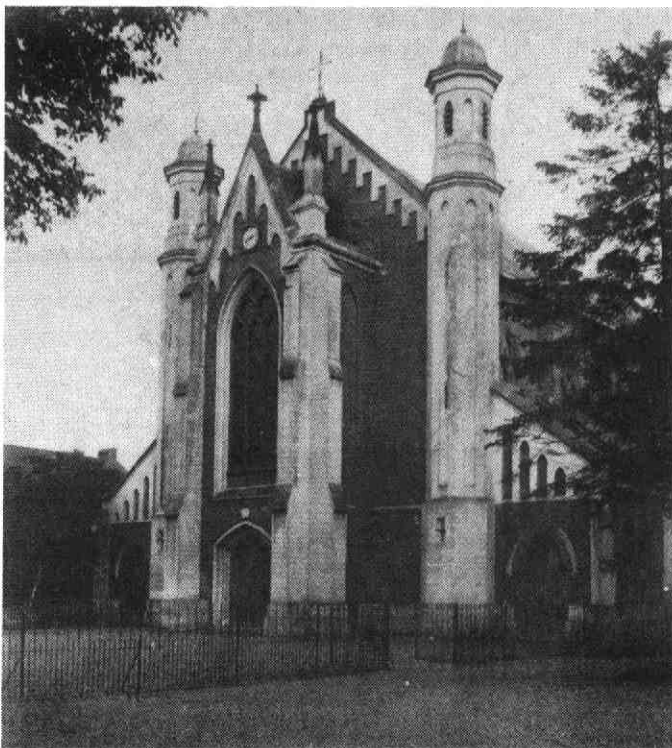
duizend en tweehonderd gulden; de naam van de bouwer is nog niet achterhaald. In april 1859 is met de bouw begonnen en toen is ook door pastoor Jacobus Joannes Keuken de eerste steen gelegd. Op 27 maart 1860 is de nieuwe kerk aan de Rijksstraatweg door dezelfde pastoor ingezegend en in gebruik genomen. 3) Uit archieven is niet duidelijk geworden waarom de kerk niet door de aartsbisschop is ingewijd, wat gebruikelijk was bij nieuwe kerken.

In het bewaarde bestek bij artikel 2 wordt de kerk door Van den Brink als volgt omschreven: *Het in spitsboogstijl ontworpen gebouw bestaat uit een kerkship met presbyterium (priesterkoor) waarvan de apsis (afsluitende kooruitbouw) een halve achthoek vormt, ter weerszijden van welke zich een sacristy bevindt. Voor de hoofdingang in het midden van den voorgevel wordt een portaal-aanbouw (porche) aangebracht, terwijl de voorgevel zelve geflankeerd wordt door twee kleine achtkanten torens, benevens twee ter weerszijden uitgebouwde kapellen, bestemd voor doopkapel en kerkenkamer. Het presbyterium, sacristeyen en porche zijn voorzien van plafonds in de vorm van kruisgewelven. In de kerk zelf is de kap gedeeltelijk zichtbaar met gestucadoorde tusschenvelden en paneelen. 4)*

Stukadoorsgotiek 5)

Uit de tekening, het bestek en de latere bouw kan vastgesteld worden dat de kerk aan de Rijksstraatweg met de stijfste van de zogenaamde stukadoorsgotiek getypeerd kan worden. Deze bouwstijl verving omstreeks het midden van de 19e eeuw de neoclassicistische kerkarchitectuur, waarvan de Augustinuskerk aan de Oudegracht in Utrecht uit 1839 een goed voorbeeld is. Rond 1840 waren sommigen van mening dat de middeleeuwse gotiek meer op de voorgrond moest treden, omdat deze bouwkunst in West-Europa was ontwikkeld, wat niet het geval was met de klassieke bouwkunst uit de Oudheid.

Een duidelijke invloed op de stukadoorsgotiek en de latere neogotiek heeft koning Willem II, de vriend van aartsbisschop Joannes Zwijsen, gehad. De koning had in het Engelse Oxford gestudeerd en zijn Engelse opvoeding had hem in aanraking gebracht met gotische gebouwen uit de 17e tot 19e eeuw. Teruggekeerd in Nederland liet hij de Engelse architect Henry Aston een aantal ontwerpen maken voor een gotisch paleis op Zorgvliet. Zijn Engels-gotische ideeën zijn ook gerealiseerd bij het paleis Kneuterdijk en bij de als manege verbouwde Willemskerk, alle in 's-Gravenhage.

2. De oude R.K. kerk van Oudenrijn. Let op de verschillen met de schets van afb. 1.

Langzaam zien we, als reactie op de neoclassicistische stijl, in ons land gebouwen met gotische vormen verschijnen. Kenmerkend voor die tijd is dat men originele gotische vormen en motieven namaakte, zonder het flauwste begrip van de wijze waarop de middeleeuwse bouwers hun bouwwerken hebben geconstrueerd. Men paste gotische vormen toe, maar als dat tijdens de bouw zo uitkwam, wijzigde men ze even gemakkelijk of liet men ze eenvoudig vervallen. Dit is kennelijk ook bij de kerk aan de Rijksstraatweg aan de orde geweest, zo zal blijken wanneer wij aanstonds het originele ontwerp met het uiteindelijke kerkgebouw vergelijken. Duidelijke voorbeelden van het niet-bestudeerd toepassen van materialen en technieken zijn de kapconstructies. In diverse kerkgebouwen zijn de houten gewelven rechtstreeks, d.w.z. zonder een dragende laag riet, gestukadoord. Ook de gewelven in de kerk aan de Rijksstraatweg zijn op die manier afgewerkt.

Later in de tweede helft van de 19e eeuw zien we dat de gotische bouwperiode intensief bestudeerd werd. In Frankrijk was Viollet-le-Duc actief en in ons land werd P.J.H. Cuypers, de architect van kasteel Haarzuilens, door koning Willem II aangespoord om de neogotische bouwwijze voort te zetten. Cuypers' visie betrof niet alleen het gebouw, maar ook het interieur en alles wat daarin gebruikt werd. Door zijn studie en toepassing van de Franse gotiek is de Engelse gotiek in Nederland op de achtergrond geraakt.

Opmerkelijk is wel dat in grote delen van het aartsbisdom Utrecht vrijwel geen kerkgebouwen van Cuypers voorkomen. Alleen in de provincies Groningen en Utrecht heeft hij enkele kerken gebouwd, die echter op de vingers van één hand zijn te tellen. In onze streek was vooral het Utrechtse Bernulphus-gilde actief, met als voornaamste kunstenaars Alfred Tepe en Friedrich Wilhelm Mengelberg. Van de eerste zijn voor onze regio de St.-Willibrorduskerk aan de Minrebroederstraat in Utrecht, de H.-Nicolaaskerk in het oude Jutphaas en de Michaëlkerk in Schalkwijk de bekendste kerkgebouwen. Ook andere leden van de familie Mengelberg hebben o.a. kunstwerken aan de kerken in Oudenrijn en De Meern geleverd. In 1901 is een passiekruis voor de kerk aan de Rijksstraatweg gemaakt en in 1940 werd een ontwerp voor vier glas-in-loodramen vervaardigd, die echter door de bisschoppelijke liturgische commissie zijn afgekeurd. Op het ontstaan, de visie en de activiteiten van het Bernulphusgilde komen we in de volgende aflevering terug.

Het ontwerp en de uitvoering

In het Algemeen Rijksarchief in Den Haag worden enkele tekeningen van het eerste ontwerp van Van den Brink voor de kerk aan de Rijksstraatweg bewaard. Als we zijn tekening van het hoofdfrent (afb. 1) vergelijken met de uiteindelijk gebouwde kerk (vgl. afb. 2), dan zijn duidelijk verschillen op te merken. In grote lijnen is de portaaluitbouw gelijk gebleven aan het ontwerp, maar in de details zijn enkele wijzigingen doorgevoerd. Zo is de dubbele toegangsdeur niet in verticale blokmotieven, maar in een visgraatmotief uitgevoerd. Ook het uurwerk boven het raam is niet op de tekening aanwezig, maar zal later zijn aangebracht. Mogelijk is dit uurwerk na 1914 in de portaaluitbouw geplaatst, omdat toen de kerk en pastorie op het lichtnet zijn aangesloten. Het belangrijkste verschil is de raamindeling, met het zogenaamde traceerwerk, van de portaaluitbouw. In plaats van een tweedelig is een driedelig raam toegepast.

Een ander verschil is te zien bij de steunberen. Op de tekening is aan beide zijden van de hoofdingang, reikend tot aan het boogfries van de top van de portaaluitbouw, één steunbeer getekend, terwijl in werkelijkheid twee haaks geplaatste steunbeeren aanwezig zijn. Een groot verschil zijn de ramen op de tekening aan beide zijden van de portaaluitbouw, die bij de gebouwde kerk geheel ontbreken. Opvallend zijn ook de veranderingen aan beide torens. Bij het ontwerp worden deze bekroond door slanke spitsen, die van zogenaamde wimbergen zijn voorzien. Uiteindelijk werden klokvormige bekroningen aangebracht die dezelfde vorm hadden als die van de kapel van het voormalige seminarie in Driebergen-Rijsenburg uit 1857.

Het laatste verschil is te zien bij de uitgebouwde kapellen aan beide zijden van de kerk. Bij het ontwerp zijn loodrecht op de as van de kerk de beide kapellen getekend, die met een zadeldak afgedekt zouden worden. Op afb. 2 is echter duidelijk te zien dat een lessenaarsdak is aangebracht. Aan de voorzijde van beide kapellen is ter verfraaiing hetzelfde boogfries aangebracht dat ook aan de top van de portaaluitbouw aanwezig is. Zonder twijfel heeft de architect hiermee een grotere eenheid van het totale kerkgebouw willen bereiken. Op de afbeelding is ook te zien dat in de zijgevels zes tweedelige neogotische vensters aanwezig zijn. Tussen de vensters zijn de zijmuren voorzien van tweemaal versneden steunberen.

Oudere inwoners van Oudenrijn en De Meern zullen zich herinneren dat de voorgevel uit twee kleuren heeft bestaan. De torens, de tand- en boogfriezen, de steunberen naast de hoofdingang, de kozijnen van de hoofdingang en van het grote venster waren lichter van kleur dan de overige delen. Het plein voor de kerk werd omsloten door een hekwerk in het verlengde van de zijgevels, dat aan de straatzijde en aan de rechter zijkant was voorzien van een dubbele openslaande poort.

De verkoop

Nadat op 14 november 1940 de nieuwe parochiekerk aan de Pastoor Boelenslaan in gebruik was genomen, had de oude kerk geen functie meer. Het toenmalige kerkbestuur besloot om de kerk te verkopen en pastoor H.C. Koelman vroeg daarvoor toestemming aan de aartsbisschop. In zijn brief vermeldde hij dat naast de kerk ook *de grond waarop de kerk gebouwd is en een klein stuk van bijbehorende terrein voor de somma van f. 9000,-, zegge negenduizend gulden* verkocht konden worden.

Bij zijn brief sloot hij het taxatierapport in dat door J. Brinkhof, aannemer in elektrische houtbewerking te De Meern, op 14 juni 1941 was geschreven. Hierin stond: *De ondergetekende Gijsbertus Johannes Brinkhof, Aannemer wonende te De Meern, en Theodorus Johannes Kromwijk, Landbouwer wonende te Velthuizen, Verklaren naar billijkheid geschat te hebben de verkoopwaarde van een terrein, breed aan de openbare straatweg pl.m. 20 m en diep pl.m. 77 m, Waarop staat de niet meer in gebruik zijnde oude R.K. Kerk te Oudenrijn en gelegen aan de Rijksstraatweg van Utrecht naar Leiden. Zijnde een gedeelte van de vaste goederen, behorende aan het RK Kerkbestuur van de parochie van O.L. Vrouwe Hemelvaart te Oudenrijn voor een bedrag van achtduizend vijf Honderd Gulden zegge f. 8500,-.* 6) Pastoor Koelman had bovenop het getaxeerde bedrag nog eens vijf-honderd gulden gezet. Tevens vermeldde hij in zijn brief dat de aspirant-koper er een bedrijf van motorzijspanwagens in zou vestigen.

Op 20 juni 1941 was het antwoord van de aartsbisschop binnen. In diens schrijven stond vermeld: dat deze aanvraag alleen dan kans heeft ingewilligd te worden indien Uw Bestuur zorgdraagt, dat de thans niet meer in gebruik zijnde kerk in zoodanigen toestand wordt gebracht, dat zij uiterlijk niets meer doet denken aan een kerkgebouw. Gaarne vernemen Wij, welke veranderingen zullen worden aangebracht. Het meest afdoende zou zijn dat de kerk eenvoudig werd afgebroken, althans grotendeels. 7)

3. De oude R.K. kerk aan de Rijksstraatweg vanuit het noordoosten.

4. Het huidige aanzicht van de voormalige R.K. kerk aan de Rijksstraatweg vanuit het noordoosten

Nadat de goedkeuring was verleend, kon de verkoop aan de firma J.A. Bom uit Amsterdam plaatsvinden. Om veranderingen aan het ex- en interieur te kunnen aanbrengen, werd door de eerder genoemde aannemer G.J. Brinkhof op 9 september 1941 een verzoekschrift bij de burgemeester van de gemeente Oudenrijn ingediend. Op 14 oktober 1941 werd een vergunning verleend tot de verbouwing van de voormalige r.k. kerk aan de Rijksstraatweg. De kosten waren begroot op twintig duizend gulden. 8)

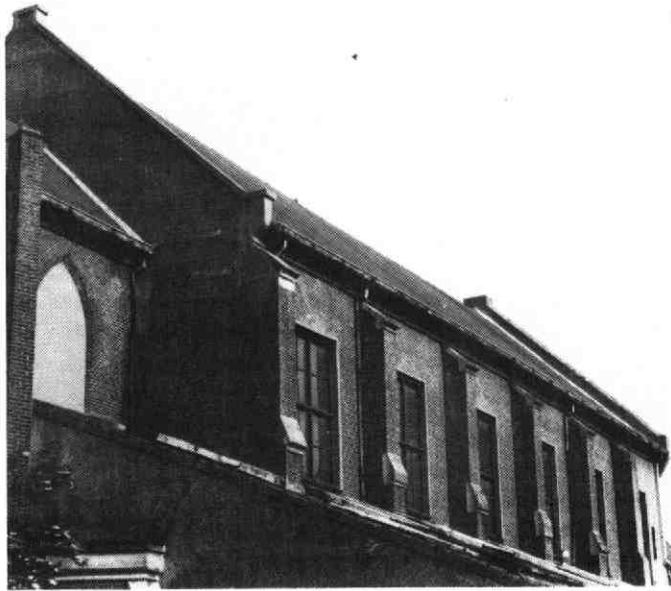
Als we het resultaat van de verbouwing met de oorspronkelijke toestand vergelijken dan zijn, volgens voorschrift van de bisschop, grote en ingrijpende veranderingen aangebracht (vgl. afb. 3 en 4). De oorspronkelijke portaaluitbouw en de beide torens zijn verdwenen en in plaats daarvan is een nieuw gedeelte met zijvertrekken aangebouwd. Het eenbeukige kerkgebouw is gehandhaafd, maar er zijn veel veranderingen in aangebracht. In de zijgevels zijn de zes tweedelige neogotische vensters vervangen door rechthoekige, voorzien van acht ruiten (zie afb 5).

Waarschijnlijk omdat de koorzijde niet vanaf de weg zichtbaar was, is dit gedeelte nog het meest intact gebleven. Op afb. 6 is te zien dat de oorspronkelijke vorm van de half-achthoekige absis van het uitgebouwde priesterkoor nog bestaat. Ook de vijf vensters hebben hun oude vorm behouden. Niet geheel duidelijk is of de dubbele deur in de absis oorspronkelijk is. Het diagonale motief wijst wel in die richting, maar het is ook mogelijk dat tijdens de verbouwing de dubbele toegangsdeuren uit de frontgevel hiernaartoe zijn verplaatst. Niet alleen het exterieur is verbouwd; ook in het interieur werd het nodige aangepast. In de volgende aflevering zal daarop nader worden ingegaan.

De parochianen van Oudenrijn

Nadat het exercitie van de Roomsche relegie door den Prince

van Oranje en van de Raaden 's Hoofs van Utrecht op 26 augustus 1581 was verboden (zie jg. 1991, nr. 3, p. 65), kwamen de Noordnederlandse katholieken in een moeilijke positie. Omdat ze ook nog de naam hadden dat ze Spaansgezind en dus onbetrouwbaar waren, werden ze gedwongen als burgers in een uitzonderingspositie te leven. Ze werden uitgesloten van culturele verworvenheden, kregen geen geschikt onderwijs en werden niet bekwaam geacht om ambten te vervullen. Hierdoor werden de katholieken een getekende groep, waarbinnen over het algemeen veel armoede heerste.

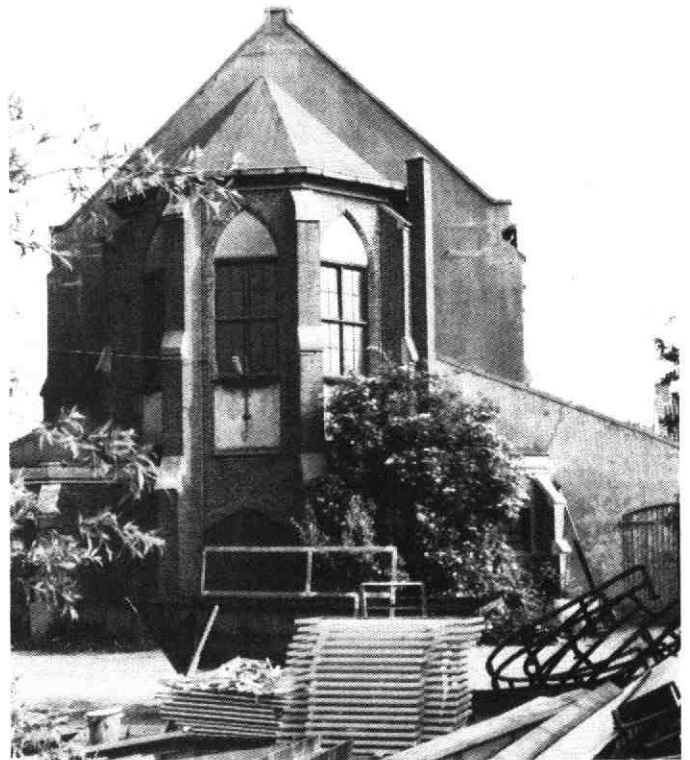
5. De voormalige R.K. kerk aan de Rijksstraatweg vanuit het zuidoosten. De neogotische vensters zijn vervangen door rechthoekige roedenvesters.

In De Meern was er niet alleen armoede bij de rooms-katholieken; ook bij de protestanten was het geen vetpot. Dit blijkt uit de rekeningen van de diaconie over de periode 1796 tot 1880. 9) In de opsomming zijn voornamelijk leveringen door bakker Verkerk van de Zandweg genoemd. Ook blijken op het einde van de 19e eeuw de overigens onbekende bakkers P.H. Lettinck en J.N. Erné brood voor de armen aan de diaconie te hebben geleverd.

Bij de rooms-katholieken werd in de crisisjaren namens het armbestuur iedere vrijdag armenbrood door de plaatselijke bakkers Verkerk en Van Engelen uitgedeeld. Afhankelijk van de grootte van het gezin ontving men dan een drie- of een zesponder. Dat er in die tijd ook standsverschil was, blijkt wel uit het extra brood dat bij het overlijden van een rijke boer of boerin aan de armen werd gegeven. Aan de duur van het luiden van de kerkklok kon men horen of een rijk persoon was overleden. Voor het gewone volk met een derde klas begrafenis werd de klok vijf minuten geluid; voor een tweede klas begrafenis was dat vijftien minuten en voor een eerste klas begrafenis een half uur. Dit laatste luiden was voor de armen het signaal om tussen negen en tien uur een extra brood af te halen.

Maar ook in de kerk zelf was dit standsverschil bij de uitvaartdienst merkbaar. Er waren in die tijd drie verschillende baarkleden, die afhankelijk van de klasse van begrafenis werden gebruikt. Het onderscheid bij het luiden van de doodsklok en het gebruik van de baarkleden is na het overgaan naar de nieuwe kerk aan de Pastoor Boelenslaan, afgeschaft. Voor iedereen, rijk of arm, werd sindsdien nog één kwartier geluid. Ook werd voortaan van één baarkleed gebruik gemaakt, dat echter in de loop der jaren uit de begrafenisliturgie is verdwenen.

Standverschil kwam ook duidelijk tot uitdrukking bij het pachten van plaatsen in de kerk. De pachtplaatsen voor in de kerk

6. De absis is het meest intact gebleven gedeelte van de voormalige R.K. kerk aan de Rijksstraatweg.

waren de duurste en konden alleen door beter gesitueerden worden betaald. De plaatsen achter in de kerk waren vrij en werden wel de armenbanken genoemd. Uit testamenten, legaten en giften kan men eveneens afleiden dat zich onder de rooms-katholieken welgestelde personen bevonden hebben. Zondermeer hebben zij zich nauw met de kerk verbonden gevoeld. Ook hadden zij oog voor hun minder bedeelde parochianen. In testamenten vinden wij regelmatig bedragen en goederen aan het armbestuur gelegateerd. 10) Als aan de pastoor of het kerkbestuur een bedrag werd geschonken, dan gebeurde dit onder verplichting om gedurende vijftientig achtereenvolgende jaren te rekenen van mijn overlijden jaarlijks tweenvijftig Heilige Missen te laten doen voor de rust en welvaart der ziel van mij en mijne echtgenote.

Ook werden bedragen gelegateerd die bestemd waren voor het dagelijks onderhoud en voor de versiering van de kerk. Vooral in de periode van 1902 tot 1917 is veel geïnvesteerd om het interieur van het kerkgebouw te verfraaien. Uit de archieven blijkt dat veel van de kerkinventaris vanaf de oprichting van de statie in 1797 tot de latere parochie Oudenrijn door welgestelde parochianen is geschonken. Aan het interieur en de inventaris van de kerk aan de Rijksstraatweg zal in de volgende aflevering aandacht worden besteed.

Bronnen

1. A.J. Looyenga, Oudenrijn, O.L. Vrouw Hemelvaart (typescript).
2. ARA, tweede afdeling, R.K. Eredienst, inv. nr. 723.
3. RAU, archief van de rooms-katholieke parochie De Meern, inv. nr. 18.
4. Looyenga, Oudenrijn.
5. H.P.R. Rosenberg, De 19e-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland (s-Gravenhage 1972).
6. RAU, rooms-katholieke parochie De Meern, inv. nr. 76.
7. Idem.
8. Archief gemeente Vleuten - De Meern.
9. Jac. de Bruyn, De hervormde gemeente De Meern (1977) 108.
10. Parochiearchief De Meern (niet geïnventariseerd).